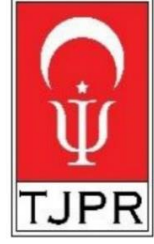

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Sayı: 4 • Aralık 2021 • 211-220
Issue: 4 • December 2021 • 211-220

Jung ve Din

Bahadır, A. (2010). *Jung ve Din*.
İstanbul: İz Yayıncılık (304 s.)
Bahadır, A. (2010). *Jung and Religion*.
İstanbul: İz Publishing (304 p.)
ISBN: 978-975-355-691-0

Yusuf Koç

Yüksek Lisans Öğrencisi
Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
E-posta: yusufff1416@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0411-1149
Eskişehir / Türkiye

MA Student
Eskişehir Osmangazi University
Institute of Social Sciences
E-mail: yusufff1416@gmail.com
Orcid: 0000-0003-0411-1149
Eskişehir / Turkey

Türk Din Psikolojisi Dergisi
Turkish Journal for the Psychology of Religion

Makale Türü • Article Type   Kitap İnceleme • Book Review
Geliş Tarihi • Received   28 Ocak 2021 • 28 January 2021
Kabul Tarihi • Accepted   01 Mayıs 2021 • 01 May 2021

Ö z e t

Abdülkerim Bahadır tarafından kaleme alınan eserde, 19. yüzyılda psikoloji biliminin gelişiminde önemli katkısı olan ve analitik psikolojinin kurucusu Carl Gustav Jung'un din anlayışı ve psikoloji-din ilişkisi üzerine düşünceleri çok yönlü ve detaylı incelemelerle ele alınmıştır. Eserde, Jung'un fikri düşünce sisteminin çoğunluğuna değinmekle birlikte genel psikolojik fikirleri ön planda olmazken, psikolojik bağlamda dini görüşleri ise ana temayı oluşturmuştur.

A n a h t a r   K e l i m e l e r

Din psikolojisi • Din • C. G. Jung • Analitik Psikoloji • Tanrı

A b s t r a c t

In the book written by Abdülkerim Bahadır, the thoughts of Carl Gustav Jung, the founder of analytical psychology, who had an important contribution to the development of psychology in the 19th century, were discussed with versatile and detailed studies. Although the majority of Jung's intellectual system of thought was mentioned in the work, his general psychological ideas were not in the foreground, while his religious views in the psychological context were the main theme.

K e y w o r d s

Psychology of religion • Religion • C. G. Jung
Analytical Psychology • God

1991 yılında Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesinden mezun olan Bahadır, 1994 yılında Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsüne bağlı olarak tamamladığı “*Ergenlik Döneminde Dini Şüphe ve Tereddütler*” adlı yüksek lisans teziyle bilim uzmanı, 1999 yılında aynı enstitüye bağlı olarak tamamladığı “*Hayatın Anlam Kazanmasında Psiko-Sosyal Faktörler ve Din*” adlı doktora teziyle bilim doktoru olmuştur. Aynı zamanda 1991-1992 yıllarında iki dönem meslek dersleri öğretmenliği; bir dönem din kültürü ve ahlak bilgisi öğretmenliği olmak üzere üç dönem öğretmenlik görevinde bulunmuş ve 1992 yılında Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalına araştırma görevlisi olarak atanmıştır. 2001 yılında aynı anabilim dalında yardımcı doçent, 2006 yılında ise doçent olmuştur. 2012 yılında profesör olan Bahadır, bu tarihten itibaren Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Din Psikolojisi Anabilim Dalı Başkanı ve öğretim üyesi olarak görevini sürdürmektedir. “*Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*”, “*Mehir Aile Dergisi*”, “*Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*”, “*Tabula Rasa*”, “*Diyanet*”, “*İlkadım Dergisi*”, “*Hayat*”, “*Ribal*”, “*Kamer*” gibi yayın organlarında makale ve araştırmalar yayımlayan Bahadır, “*Uluslararası Mevlana ve Mevlevilik Sempozyumu*”, “*Çocuk Sorunları ve İslam Sempozyumu*” ile “*Aile Yapımız ve Sorunları Sempozyumu*”nda bildiriler sunmuştur. Çok iyi düzeyde Almanca ve Arapça bilen Bahadır, evli ve dört çocuk babasıdır.

Abdulkerim Bahadır tarafından kaleme alınan “Jung ve Din” isimli bu eser, psikologlarca ön planda tutulmayan ve modern psikolojide gözardı edilen din olgusunu Jung’un görüşleri üzerinden detaylandırılarak okuyucuya sunmaktadır. Eser önsöz ve giriş kısımları dışında altı bölümden oluşmaktadır. “C. G. Jung: Akademik Kişiliği ve Dini Alt-yapısı, Jung Psikolojisi’nde Psişik Süreçler, Din ve Tanrı Problemi, Jung Psikolojisi’nde Bireyleşme Süreci ve Kendilik Tecrübesi, Jung Psikolojisi’nde Metod ve Dine Ampirik Yaklaşım, Jung Düşüncesi’nin Tenkidi ve Karşıt Savunma” başlıklarının ardından “Değerlendirme ve Sonuç” kısmıyla tamamlanmıştır. Jung’un din hakkındaki fikirlerini ön planda tutan yazar, eserini ortaya koyarken çeşitli kütüphanelerde bulunan ana kaynakları kullanmış ve özellikle Jung’un kendi eserlerinden sıkça yararlanmıştır. Ülkemizde hâlâ hakkında yeteri kadar çalışmanın yapılmadığı Jung Psikolojisi’nin tanıtımı açısından ve alandaki eksikliğin giderilmesi bakımından önem arzeden eser, 304 sayfa olup İz Yayıncılık tarafından basılmıştır.

Yazar, giriş bölümünde çalışmanın konusu, teknik özellikleri ve amacı üzerinde durmuş, çeşitli tespitlerde bulunmuştur. Ülkemizde Jung’un ve düşünce sisteminin iyi tanınmadığını ve bu alanda eksikler olduğunu vurgulayan yazar, bununla birlikte Jung’un din bağlamındaki

görüşlerinin ele alındığı telifli bir eserin henüz dilimizde mevcut olmadığını belirtmiştir. Çalışmada iki amaç güttüğünü açıklayan Bahadır, birinci amacını: “Jung düşüncesinde ve sonraki analistlerin çıkarımlarında dinin yerini tespit etmek ve böylece Jung’un ifade etmeye çalıştığına inandığımız arketipik dindarlık fikrinin evrensel niteliğine bağlı olarak insanlığın ortak temellerine ulaşabileceğimizi ortaya koymaktır” şeklinde ifade etmiştir. İkinci amacını ise “Din Psikoljisi alanında eksikliği hissedilen boşluğu doldurma yolunda katkı yapmak” olarak okuyucuya aktarmıştır (s. 27). Bunların yanında Jung’un insana ve dine bakışındaki farklılıkları kısaca izah etmiştir. Buna göre Freud’un aksine Jung, insan tabiatını sınırlı bir çevrede yorumlamamış, psişik süreçlerin belirlenmesinde etkisi olan dini gücü nevrotik bir zihin yapısına hapsedmemiştir. Jung’a göre madde açısından bilim ve teknolojiyi kullanan Batı üstünken, manevi boyutta Doğu, Batı’nın ruh dünyasını karmaşaya itmiş ve onu ele geçirmiştir. Aynı akademik gelenekten gelmesine rağmen olumlu din görüşüyle S. Freud, A. Adler ve E. Fromm’dan oldukça farklı bir düşünce sistemi geliştiren ve dini en eski ve evrensel olgulardan biri olarak gören Jung’a göre din, bağluları için tüm psişik yapıya etki eden bir olgudur. Din düşüncesinde ve dine yönelişinde var olan monoteist ve politeist din anlayışlarının aksine, kendinden hareketle özgün bir düşünceyle hareket eden Jung, daha çok mistik öğelerin yer aldığı kişisel tecrübelerini ön plana çıkarmış ancak bunlara bilimsel bir dayanak gösterme çabası içine girmemiştir (ss. 19-25).

Yazar, Jung’un akademik kişiliğini ve dini altyapısını anlattığı ilk bölümde (ss. 33-58) çocukluk dönemi, eğitim hayatı ve eserlerini ele almış, ardından din ve Tanrı anlayışının temellerine yer vermiştir. Ailesinde ve çevresinde din adamı ve dini yaşantısı güçlü insanların varlığının Jung’un din görüşünde etkili olduğunu belirten yazar, çocukluk dönemi yaşantılarının ve rüyalarının da Jung üzerinde fazlaca etkili olduğunu belirtmiştir. Buna göre Jung, çocukluk ve gençlik dönemlerinde bazı dini sembollerini farklı yorumlamış, Hristiyan düşünce yapısındaki gibi bir İsa anlayışını benimsememiş, onu Tanrı olarak algılamamıştır. Ona karşı olumsuz bakış açısı hep devam etmiş ve ondan bağımsız bir Tanrı anlayışı oluşturmuştur. Ebeveynlerinin ve etrafıdakilerin dini bağları güçlü olmasına rağmen Jung için birçok soru işareti hiçbir zaman cevaplanamamıştır. Rahip olan babasını samimiyetsiz ve körü körüne inanan biri olarak tanımlayan Jung, onun Tanrı’yı bulamadığını, İncil ve kilisede takılı kaldığını söylemiştir. Bunların yanında gençlik döneminde okuduğu kitapların da etkisiyle Jung’un çeşitli alanlara ilgi duyduğunu, Goethe, Schopenhauer gibi yazarların eserleri üzerine inceleme yaptığını belirten yazar, felsefe üzerine okumalar yaptığını da dikkat çekmiştir.

İkinci bölümü “Jung Psikolojisi’nde Psişik Süreçler” (ss. 61-96) başlığı altında inceleyen yazar, bilinç ve bilinçdışı anlattığı ilk bölüm ve kolektif bilinçdışı ve arketipleri anlattığı ikinci bölüm olmak üzere iki farklı konu başlığıyla ele almış ve Jung açısından bazı temel kavramlara da açıklık getirmiştir. Buna göre libidoyu Freud’dan farklı yorumlayan Jung, onu kolektif bilinçdışı imgelerinden biri olarak belirtmiştir. Zira dünyadaki en ilkel oluşumlar bu enerjinin üzerine temellenmiştir. Psişik süreçler açısından büyük bir güç olan libido, “Enantiodromia/Karşıtlık İlkesi”, Aquivalenzprinzip/Eşdeğerlik İlkesi” ve “Entropi/Dağınım İlkesi”ne göre hareket etmektedir. Jung, psişe ve ruh kavramlarını da birbirinden ayırt ederek farklı anlamlarda kullanmış, psişeyi tüm bilinç ve bilinçdışı süreçler olarak ele alırken, ruh kavramıyla da kişiliğe işaret etmiştir. Buna göre ruh, psişenin içe dönük tarafında içsel kişilikler için fonksiyon görürken, psişenin dışa dönük tarafının karşısında yer almaktadır. Jung’a göre ruh, psişik imgelerin dolu olduğu bir yerdir ve dini ifadelerde bu kategoride yer alan ruhsal kabullerdir. Ona göre ruh kendiliğinden dini bir fonksiyona sahiptir. Jung’a göre insanda üç farklı psişik alan vardır. Bunlar; “bilinç, kişisel bilinçdışı ve kolektif bilinçdışı”dır. Jung, bilinci “psişik içeriklerin ben ile ilişkisini koruyan fonksiyon ya da aktivite” olarak tanımlamıştır. Dolayısıyla ben tecrübesiyle yakından ilişkilidir ve Analitik Psikoloji’de genellikle ben bilincinden bahsedilir (s. 69). Bahadır, bilinçaltı kavramıyla sıkça karıştırılan bilinçdışı kavramının ise Analitik Psikoloji’de süregelen psişik süreçlere işaret etmek üzere kullanıldığını aktarmıştır. Jung için bu konuda ayırımın net olduğunu belirten yazar, onun bilinçaltı veya bilinçüstü değil de ikisine de psişik görüntüler olarak yaklaşıp, alt-üst sorununu açıkta bırakarak bilinçdışı kavramını kullanmayı tercih ettiğini belirtmiştir. Jung ve Freud’un hemfikir oldukları durum ise bilinç ve bilinçdışı arasında sürekli gerilim olduğu ve bunun nevroza sürüklediğidir. Ancak Freud’a göre bilinçaltı bireysel ve içgüdüseldir. Jung’a göre ise bilinçdışı sadece bireysel değildir ve bununla birlikte kolektif boyutu da vardır. Jung’a göre vahiy ve ilham, bilinçdışının en önemli ifade türlerinden biridir. Bilinçdışından gelen kuvvetli etkiler nihai olarak kişilik bütünlüğünü amaçlar ve din bu amaçların en kuvvetlisidir. Eski Ahit’te geçen peygamberleri, bilinçdışının vahiy sıfatına sahip olduğu şeklindeki düşüncesine kanıt kabul eden Jung, onların rüyalarını vahiy olarak değerlendirdiklerini söylemiştir.

Alt başlık olarak kolektif bilinçdışı ve arketipler konusuna değinen yazar, Jung’un bilinçdışının bilince yakın olan tarafını kişisel bilinçdışı olarak ele aldığını ve onun açısından bu kavramın, insan hayatı süresince bastırıldığı ve unuttuğu öğelerin yüzeysel kısmını oluşturduğunu

belitmiştir. Jung en genel anlamıyla kolektif bilinçdışını ise “insanın kişisel deneyimlerine dayanmayan ve bu nedenle kişisel deneyim ya da çabalar sonucu oluşmayan; daha önce hiçbir şekilde bilinç alanına ulaşmamış, miras olarak devralınan insanlığın tümüne ait ortak öğelerin toplandığı psişik kısım” olarak tanımlamıştır (s. 83). Yazar, Jung Psikolojisi’nde çok önemli yer tutan arketip kavramını “zihinsel prototipler, biçimler ya da bilinçdışı tabiata ait imgeler” olarak tanımlamıştır (s. 86). Arketip kavramının kendisinin çıkardığı bir şey olmadığını belirten Jung; Çiçero, Plunin ve daha birçok kişinin bunu kullandığını ifade etmiştir. Ancak arketiplerin ne zaman başladığına dair Jung’un bir fikri yoktur. Arketipler bireysel yaşantıdan bağımsız oldukları gibi bireyin ölümüyle de son bulmaz. Arketiplerin kalıtsal aktarımı ise soyaçekim ile gerçekleşir. Jung’un temelde her ruhsal yapıda gizli bir güç olarak var olan “kendi başına ve kendinde” arketipi ile “algılanabilir bir yapı kazanmış, bilinç alanına çıkmış” arketipi olmak üzere iki türden bahsettiğini aktaran Bahadır, O’nun üzerine yoğunlaştığı arketiplerin ise gölge, anima-animus, kendilik ve Tanrı arketipi olduğunu belirtmiştir. Jung’a göre arketip kavramlar, dini ifadelerde sembollere bürünmekte ve farklı geleneklerde temel dayanışmayı yansıtmaktadır. Tüm dinler arketipik ifadelerle doludur ve dini ritüellerin hedefi kendi ötesi âlemlerle iletişim kurmaktır.

Jung’un genel olarak ele aldığı kavramlardan ve düşünce sisteminin temelinden bahseden Bahadır, üçüncü bölümde Jung Psikolojisi’nde “Din ve Tanrı Problemi”ni ele almış (ss. 98-153) ve Jung’un arketip teorisinin temelinde din ve Tanrı fenomenlerinin yattığını belirtmiştir. Jung’un din ve Tanrı kavramlarını psişik etkileri açısından değerlendirdiğine vurgu yapan Bahadır, O’nun bu açıdan dini “Tanrı tarafından açıklanmış bir kurtuluş yolu” olarak gördüğünü belirtmiştir. Ona göre bilinçdışı, tam anlamıyla dini fonksiyonların gerçekleştiği yerdir. O, Freud’un aksine dini, ruhsal gelişimi olumsuz şekilde etkileyen bir engel olarak değil, ruhu keşfedebilme fırsatı olarak kabul etmiştir. Yazar, Jung’un dini basit ve dar olarak ele alanlara karşın mezheplere de vurgu yaptığını belirterek mezheplerin arketipik karakterleriyle kendi içlerinde büyük bir dinamizme sahip doktrinler olduğunu belirtmiştir. Kendisinin eleştirildiği konulardan biri olan dini tecrübenin mutlak olarak var olduğunu belirten Jung, bu konuda dünyanın ne düşündüğünün önemli olmadığını; böyle bir deneyim yaşayan kişinin kendisini yaşamın kaynağına götüren, dünyaya ve tüm insanlığa yeni bir ışık kazandıran hazineye ulaşmış olacağını belirtmiştir. Jung, dini ritüellerin biçoğunun tek bir şeyi amaçladığını onun da kutsalın etkisi olduğunu vurgulamıştır.

Analitik Psikoloji'nin Tanrı yaklaşımı, çoğunlukla Jung'un "Tanrı-İsa" ile ilgili çocukken yaşadığı tecrübeler ve Tanrı'nın arketipik niteliğine bağlıdır. Yazar, Jung'un eserlerinde Tanrı kavramını, Hristiyan Teolojisi'nde algılanan Tanrı ile aynı anlamda kullanmadığını aktarmış, Tanrı'yı sembollerde, imgelerde ve insanların günlük yaşantılarında tecrübe edildiği şekliyle ele almayı tercih ettiğini belirtmiştir. Jung, tanrısal etkinin yalnızca psişe aracılığıyla hissedilebileceğini; ancak bu etkinin gerçekten Tanrı'dan mı yoksa bilinçdışından mı ortaya çıktığını anlamının mümkün olmadığını belirtmiştir. Zira Jung'a göre her iki kavramda aşkınlığın üst uç boyutlarında yer almaktadır. Ona göre insan, Tanrı idesini akıl ile tam anlamıyla açıklayamaz ve objektif bir delil getiremez. Buna gerek yoktur. Çünkü olağanüstü tanrısal güç düşüncesi her yerde var olagelmıştır. Bilinçte bulunmasa bile bilinçdışında mutlak güç sahibi bir arketip olarak vardır. Jung Tanrı'ya inanıp inanmadığı ile ilgili bir soruya, "inanmıyorum ancak biliyorum" şeklinde cevap vermiştir. Daha sonra yaptığı açıklamada ise "Bildiğim Tanrı, Zeus, Yahova, Allah gibi bir Tanrı değil, daha ziyade bizatihi bilinmez olan, benim sarıh olarak karşılaştığım şeydir" (s. 146) şeklinde cevap vermiştir. Tanrı anlayışında Freudyen görüşten ayrı düşünse de kendine özgü objektif kişiliğe sahip tanrısal bir olgunun varlığını kabul etmeyerek, aradığını sembol ve mitlerle kurduğu ilişkide bulmuştur. Jung, Tanrı'nın psişik bir olgu olduğunu ve fiziksel olarak kanıtlanmasının mümkün olmadığını belirtmiştir.

Yazar, dördüncü bölümde "Jung Psikolojisi'nde Bireyleşme Süreci ve Kendilik Tecrübesi"ni ele almıştır (ss. 157-193). Yazara göre Jung'u 20.yy psikologlarından farklı kılan en önemli özelliklerden biri bireyleşme kavramıyla belirttiği bir süreç olarak kişilik gelişiminin yaşlılık evresini de kapsadığı iddiasıdır. Jung'a göre bilinçdışıyla yüzleşme, bireyleşme aşamalarında zorunlu bir şarttır. Ona göre psikolojik gelişimin temel amacı, psişik tamlık açısından kendini gerçekleştirme yani kişisel bireyleşmedir. Bireyleşmenin bireyselleşme ile farklılıklarına da değinen Bahadır, Jung açısından bireyselliğin ben merkezli bir kişiliğe işaret ettiğini, bireyleşmenin ise özgün kişiliğin farkında olmayı, bilinçdışı tarafını kabul ederek tüm evrenle barışık yaşamayı içerdiğini belirtmiştir. Ona göre bireyleşme en büyük amaç olmalıdır.

Yazar, bireyleşme sürecinin birbirini takip eden dört aşamadan meydana geldiğini aktarmıştır. Bu aşamalar sırasıyla "gölge" arketipinin gerçekleşmesi, "anima ve animus" arketiplerinin gerçekleşmesi, "yaşlı bilge ve büyük ana" arketiplerinin gerçekleşmesi ve "kendilik" arketipinin gerçekleşmesidir. Jung'un gördüğü bir rüya üzerine ortaya çıkan gölge arketipi, *benin* gelişimiyle paralelik taşır. Dolayısıyla *beni* gelişmemiş

çocuğun gölgesi de olmaz. *Benin* ihtiyaç hissetmediği, hoşlanmadığı, reddettiği öğeler gölgede toplanır. Bir kısmı tekrar bilinç alanına varabilse de bir kısmı bilinçdışının karanlık derinliklerinde gömülü olarak kalır. İkinci aşama ise anima ve animus ile karşılaşmadır. Anima, erkeğin bilinçdışındaki kadını belirtirken; animus, kadının bilinçdışındaki erkeği simgeler. Anima ve animusun en önemli işlevleri karşılıklı psişik dengelemedir. Animus babaya ait “logos” a karşılık gelirken anima, anneye ait “eros” a karşılık gelmektedir. Jung’a göre erkeğin bilinçdışı boyutu, bütünleyici bir dişi içerir. Bu nedenle çok sert ve otoriter bir erkek, şaşırıcı şekilde nezaketle çocuklarına şefkatle yaklaşabilir. Üçüncü aşama olan “yaşlı bilge ve büyük ana” arketipleri artık belli bir seviyeye gelme ve psişik süreçlere ışık tutabilme seviyesidir. Ancak bu arketipin etkisiyle kadın ve erkekte yanlış kullanımıyla tehlikeler de ortaya çıkabilir. Son aşama olan “kendilik” arketipi tüm psişik dinamizmin enerji merkezidir. Jung’un üzerinde çok durduğu kendilik arketipi insandaki tüm kişilik fenomenlerinin merkezidir. Yazar, kendilik arketipi ile ilgili Jung’un bu kavramı seçmesinde üzerinde araştırmalar yaptığı Doğu kültürünün etkisinin çok fazla olduğunu aktarmıştır. Jung’a göre kendilik, her insanda Tanrı vergisi olarak sahip olduğu bir arketiptir. Ben ve personadan farklı olarak hedefi, ruhun manevi gelişiminde, dinin ve sanatın ruhsal alandaki kazanımlarında gerçelik kazanmaktır.

Öte yandan yazar, beşinci bölümde “Jung Psikolojisi’nde Metod ve Dine Ampirik Yaklaşım” konusunu (ss. 197-226) ele almıştır. Jung’un soyut alanı incelediğini belirten Bahadır, dönemindeki psişik süreçleri ön planda tutmayan psikolojik yaklaşımlara karşın Jung’un, psikolojiyi ruhun anlaşılmasında tek bilim dalı olarak kabul ettiğini aktarmıştır. Kendisini her fırsatta ampirist bir bilim adamı olarak takdim eden Jung, ampirik yaklaşımı bilimin temel kaynağı olarak kabul etmiştir. Jung, teorisini oluştururken de ampirik yaklaşıma uygun düşecek şekilde kapsamlı çalışmalar yapmış, tarihten, dinlerden ve insanların yaşantılarından deliller getirerek uzun süreli araştırmalar neticesinde fikirlerini oluşturmuştur. En büyük amacı, insanların psişik bütünlüğe varma çabalarında üzerine düşeni yapabilmektir. O, başta arketipler olmak üzere bilinçdışı aşamalarla ilgili açıklamalarında, rüyalardan mitlere kadar geniş bir malzeme birikiminden istifade etmiştir. Bu süreçlerin doğrudan tecrübe edilemeyeceklerini ve tatmin edici bir anlaşılmanın ancak ampirik yaklaşımla mümkün olabileceğini belirtmiştir. Yazar, Jung’un din araştırmalarındaki en büyük amacını ise dini yaşamı mümkün olduğu kadar geniş bir şekilde ortaya koyacak yeni bir anlayışa ulaşmak olarak belirtmiştir.

Yazar, Jung Psikolojisi’nde din kavramının tek bir tanımının olmayacağını belirtmiştir. Jung’un din kavramını, dini tutum ya da psişik

bir merciye bağlılık olarak kastedebildiği gibi dogma ya da çeşitli kült ve uygulama tarzları olarak kullandığını, bazen de Hristiyanlığı çağrıştıracak şekilde kullanabildiğini belirtmiştir. Jung'un psikolojiye yüklediği yapıcı işlevin onun, inancı psikolojiye indirgediğini göstermediğine vurgu yapan Bahadır, Jung'un bu yönde gelen eleştirileri hiçbir zaman kabul etmediğini belirtmiştir. Onun, psikoterapik sürecin tüm aşamalarında ruhsal gelişimin varabileceği son hedef olarak insan bütünlüğü sorunundan hareket ettiğini belirtmiştir. Jung'a göre bu sorunun dini koşullara dayalı dünya görüşüyle ayrılmaz bir ilişkisi vardır. Kendisine gelen hastaların tedavisinde bağlı oldukları dini inancı görmezden gelmeyen Jung, bunlara önem vermiş ve bir konferansında otuzbeş yaşın üzerindeki hastalarının problemlerinin dini temellere dayandığını belirtmiştir.

Altıncı ve son bölümde yazar, "Jung Düşüncesi'nin Tenkidi ve Karşıt Savunma" başlığıyla (ss. 229-269) Jung'a yapılan eleştiriler ve buna karşı olarak yapılan savunmaları ele almıştır. Her ne kadar farklı çevrelerce takdir edilip ilham kaynağı olarak belirtilse de yaklaşımı açısından Jung'un tam anlamadığını belirten yazar, bunun nedenleri arasında O'nun fikir dünyasının karmaşık, geniş, kapalı ve zor anlaşılır olmasını göstermiştir. Freud'a nisbeten çok daha karışık ve zor anlaşılır yazması eserlerinin kolayca okunup anlaşılmasını zorlaştırmıştır. Jung'un kendisi de zihnindeki belirsizlikleri çözemediğini itiraf etmiştir. En çok eleştirilen konulardan biri ise onun kutsal veya kutsal dışı her olguyu psişik süreçlere indirgediğidir. Aynı zamanda arketip teorisi de çeşitli eleştirilere maruz kalmıştır. Onun din çalışmalarını laf kalabalığı olarak görüp din-dışı bulanlar olduğu gibi Hristiyanlık açısından Freud'un görüşlerinin daha kabullenebilir olduğunu savunanlar da olmuştur. Bahadır kendisine yönelik eleştirilerde sakin ve rahat kalabilen Jung'un, fikirlerini delillerle savunmaya çalışan özgüveni yüksek bir görünüm sağladığını belirtmiştir. O, çeşitli konulardaki tenkitleri rahatsızlık duymadan açıkça cevaplamıştır.

"Sonuç ve Değerlendirme" başlığıyla (ss. 273-286) yazar, eserini sonuçlandırmıştır. Jung'un sadece tecrübeleriyle yetinmeyen, düşüncelerini teolojik çerçeveden kurtarma hedefiyle kıtalararası seyahatlerde bulunan, farklı kültürlerle temas içinde olup özverili bir çalışma amacı güttüğünü vurgulayan Bahadır, O'nun tüm psikolojik yönelişlerinde temel bir hedef çerçevesinde "insanı kendi psişik gerçekliği ile tanıma ve anlama" arzusuyla hareket ettiğini belirtmiştir. Jung'un din ile yoğun temasının ardında temel olarak iki sebep yattığını belirten Bahadır, bunlardan birinin çocukluk dönemi dini tecrübelerine, diğersinin ise tedavi sırasındaki hastalarının ifadeleri, rüya ve vizyonlarındaki sembol ve içeriklere dayandığını belirtmiştir. Yine din düşüncesinde Freud'un aksine

Jung'un, nevrozun bastırılmış dindarlıktan kaynakandığına inanan, ruh sağlığının korunması için dinden kurtulmayı değil din ile barışık olmayı savunan bir bilim adamı olduğunu vurgulamıştır. Jung için asıl olan Tanrı'ya sadece inanmakla yetinmek yerine, O'nu düşünmek, muhatap almak ve doğru anlamaktır. Bir bütün olarak değerlendirildiğinde Jung'un psikoloji-din ilişkisinde imkân ve sınırlılıkların bilincinde olduğunu belirten yazar, bu bilincin onu daima bilim adamı kimliğiyle hareket etmesini ve kişisel inancıyla ilgili açıklamalarında da bilimsel olarak kalabilmesini sağladığını belirtmiştir. Jung'un, kutsal psikolojinin merkezine koyması nedeniyle din adına önemli bir hizmet yapmış olduğunu dile getiren Bahadır, aynı zamanda din-psişe bağlamındaki dindarlıkla ilgili düşüncelerinde açık davranmadığını vurgulamış, özellikle Jung-din ilişkisindeki öteden beri gerçekleştirdiği okumalar ve alan uzmanlarıyla gerçekleştirdiği görüşmeler neticesinde oluşan genel kanaatinin kişisel beklentilerini karşılamadığını belirtmiştir.

Akademik bir üslup kullanılarak kaleme alınan eser, genel olarak bilim dünyasına, özelde ise alanla ilgilenen öğrenci ve akademisyenlere hitap etmektedir. Konusu bakımından alanındaki nadir eserlerden biri olan çalışma, başlığa uygun geniş bir içeriğe sahiptir. Zengin birincil kaynaklardan yararlanılarak, kapsamlı literatür taraması ile ortaya çıkan eser, alandaki eksikliği giderme açısından büyük bir önem taşımasının yanı sıra konuya ilişkin yapılacak diğer çalışmalara da örnek niteliktedir.